

Jaan Kross

Mesmeri ring

*Romaniseeritud memuaarid nagu kõik
memuaarid ja peaaegu iga romaan*

Toomas Hiio järelsõna

 TÄNAPÄEV

Esmatrükk Kupar 1995

Korrektuur Kai-Riin Meri
Kujundanud Villu Koskaru

© Jaan Krossi pärijad
Järelsõna © Toomas Hiio, 2021
© Tänapäev, 2021

ISBN 978-9949-85-994-8
Trükitud AS Pakett trükikojas

www.tnp.ee

Sisukord

1. Eeltakt Stiernhielmi asjus	7
2. Tarmad	14
3. Saaba kuninganna	24
4. Stsenaristid	38
5. Auhinnatöö casus	49
6. Marditeater	60
7. Komplikatsioonid ja nende ületamise võimalused	77
8. Bubo bubod	87
9. Viiulilõhkuja	103
10. Trall enne taudi	119
11. Leping	135
12. Murenemine	152
13. Tõde ei anta kellelegi andeks	171
14. Eneseõigustamise katsed	185
15. Eksamitest elupäästmiseni	204
16. Sagimised vajuval alusel	228
17. Sinised liblikad	244
18. Kaardimaja vabisemine	255
19. Rahva tahe	270
20. Muundumisvõbinad	292

21. Piisab, et me oleme	306
22. Rahvuslikud perspektiivid	320
23. Vindumispalavik	339
24. Pagemine	354
25. Hajuda karja hulka	375
26. Ära oodata	390
27. „Ruuž“	398
28. Mesmeri ring	405
29.	426
30. Rahvusjook	447
31. See okastraadist keere	468
32. Põlenud mets	477
33. Pääsmine Hongkongi gripi tõttu	482

Järelsõna: Jaan Krossi „Mesmeri ringist”

Toomas Hiio

487

1.

Eeltakt Stiernhielmi asjus

Sõitsin metrooga Kungsholmenini, astusin teises tunnelis lifti, tõusin läbi kalju ja väljusin tänavale viiekümne meetri kaugusel majast, kuhu Elmar oli mu ulu alla organiseerinud. Astusin majja ja lasksin liftil tõsta end seitsmendale korrusele ning keerasin korteriukse lahti.

See oli Elmari vanema, sotsioloogist poja kahetoaline, rõdu, köögi ja vanniga poissmehekorter. Elmar oli poisi siit mõneks nädalaks mujale majutanud ja pistnud mulle mu Rootsis viibimise ajaks võtmed pihku. Ja kuigi olin olnud juba nädala siin, ei saanud ma rõdult ning akendest avanevalt vaatelt linnale ja Mälarile ikka veel silmi lahti.

Aga see, et olin nüüd, septembris 69, lõppude lõpuks siin, oli ju isegi peaaegu et ime.

Kui ma viieteistkümne aasta eest, üks kümneist tuhandeist ida-odüsseiade aerupoistest, Eestisse tagasi jõudsin, ei tulnud minusugustele esialgu pähegi Läände-reisimisi kujutlema või koguni üritama hakata. Alles viis-kuus aastat hiljem, viiekümendate lõpul, mis oli esimese sula parimaid aegu, olgugi sula

alles ülisuhtelises mõttes, hakkasid vanad Siberi-sõitjad ehk ka näiteks Rootsi-sõitudest mõtlema. Või esialgu Soome-sõitudest esmajoones.

Olin tutvunud Tallinnas ühe soome poliitilise vanapaari lastega, kes isa-ema kunagiste Eesti-sidemete Ariadne-lõngal suhteliselt varsti pärast esimeste liikumisvõimaluste teket üle lahe (või tollal veel ümber lahe) vaatama tulid, mis siin tegelikult oli toimunud, vend ajakirjanduse, öde raadio lähetusel. Varsti käis siis ka vanapaar korra või teise meiepool lahte ära. Aga neid ümbritses siin nii ofitsiaalne vastuvõturing, et nendega puutusin ainult kõige põgusamalt kokku. Siiski saatis vanapaar mulle varsti küllakutse. Kahe allkirjaga – mees üks Paasikivi valitsuse ministreid, naine – elupõline suhteliselt üsna vasakpoolne eduskunna saadik. Andsin nende kutse koos mälestamisväärset üksikasjaliku ankeediga sisse kuhu vaja, aga sellele ei reageeritud. Nad kordasid kutset pooleaastaste vaheaegade viis või kuus korda, viimasel korral haagiga proua Furtseva kaudu. Reageering – täiskultuuriministerlik: ei kippu, ei kõppu, ei neile, ei mulle, ei Tallinnast, ei Moskvast. Kuni keegi eluohtlikult hüpertoonialillaka näoga isand kutsus mu tollasesse Viisadeosakonda välja ja teatas:

„Teie ei sõida.”

„Miks?”

„Sest te olete liiga vähe „Kodumaasse” kirjutanud.”

Olin sinna tõesti äärmiselt harva midagi kirjutanud. Ja pärast sellist märkust ei saanud ma ju tõsta seal esinemise sagedust. Nii et käsitlesin mulle öeldut kui järjekordset tõendit sellest, et neis asutustes öeldakse tihti – ja kuningliku totruseõigusega – lihtsalt seda, mida sülg suhu toob.

Siiski ei loobunud ma spordi pärast esitamast aegajalt uusi ankeete ja uusi küllakutseid. Kuni – seletamatult, nagu jumalate

asjad käivad – sain neli-viis aastat hiljem loa sõita külla sõpradele Soome ja veel mõned aastad hiljem sõpradele Stokholmi.

Viimasega kaasnes oma pisikene pikanterii: telefonikõne Julgeolekukomiteest, viisakas, eestikeelne, ja kutse väikesele vestlusele, mis pidi toimuma kuskil südalinna tänaval. Seal ootas mind hall „Volga” ja naksakas noormees, kes palus luba sõidutada mind vestluseks häirimatumasse paika. Säherduse leidis ta männikus Rocca al Mare lasketiiru taga. Seal palus ta mind kännul istet võtta, istus ise teisele ja seletas veerand tunni jooksul, et minu reisi vastu tuntavat pagulasringkonnis üpris suurt huvi – selle toimumine olevat juba isegi ajakirjanduses teatavaks tehtud. Nii et mul tulevat olla oma kontaktivõttudes eriti ettevaatlik ja võimalikeks provokatsioonideks valmis. Tähendab: ole talle hoolitseva suhtumise eest tänulik. Aga mingeid tingimusi mulle ei seatud ega üritatud ka mingeid ülesandeid kaela määrida. Sedamööda jäi siis ka kasutamata vastus, mille olin endale vastavaks puhuks varunud: „Kulla seltsimees, ma käisin Rootsis viimati kolmekümne aasta eest. Aga sellisel puhul peab Rootsi ajama veel mõne aja, ütleme järgmised kolmkümmend aastat – ilma minuta läbi. See ei ole ju sõbralikule naaberriigile, ma loodan, liiga ületamatu hoop.” Vajadust selliseks reageeringuks ei tekkinud. Nähtavasti olin arvatud välismaale lastavate sesse klassi, kelle näitel võim arvas võivat demonstreerida oma liberaalsust.

Ja nüüd olin tõesti siin. Mingit pisutki iseäralikku huvi oma tuleku vastu ma ei märganud. Kuigi kuskil lehesabas oli tõesti kahel real märgitud, et raudeesriide tagant on kaheks või kolmeks nädalaks lubatud Läände okupeeritud Eesti kirjandusloolane see ja see. Teade, mis oli sisult täiesti õige ja vormilt tollases „Päevalehes” või „Teatajas” ainuvõimalik, aga toonilt paraku siiski sügavalt solvav. Niisiis, mingit erilist huvi mu kohaloleku

vastu ei osutatud. Aga ometi oli Elmari poja telefon selle nädala jooksul helisenud minu asjus mõnegi korra.

Oli helistanud Peeter Kuusik. Tema oli olnud pikka aega, nagu luuletaja võib olla, mu lähedane tuttav, keda ma isiklikult muidugi ei tundnud. Sest tema kulunuks loetud masinkirjas värsid olid olnud esimesed sealpoolsed ülepea, mis mulle mu vangist-naasu järel peaaegu pühalikul sosinal pihku suruti ning alatiseks meelde jäid. Kuni me aastaid hiljem Helsingis ka isiklikult koh-tusime ja sõpradeks saime, vähemalt eesti loomuse mõõdu jaoks. Mille tunnuseks on vastavalt sügav vastastikune avameelsus.

Tema helistamise peale olin veetnud tema pool pika õhtu. Ning ajanud seal ka oimukohtadest halliks läinud Ristikiviga juttu. Muuseas, selle jutuaajamise jooksul kibeles mul keelel küsimus, mis mind aastaid oli huvitanud: miks ta ikkagi paigu-tas oma kirjanduslikult nii isikupärased ajaloolised romaanid nii kaugesse aegruumi nagu ta tegi – kolmeteistkümnenda või neljateistkümnenda sajandi Vahemeremaile – ega riivanud üld-segi mitte Eesti ainet? Kuigi ta ju istus siin Stokholmis vähemalt 17-da sajandi Eesti ürikmaterjali suurele osale kadestusväärsetl lähedal? Aga esitada ma seda küsimust talle siiski ei söandanud. Olime olnud veerandsajandi eest ainult üsna põgusalt tuttavad, liiga põgusalt, et võinuksin tulla nüüd nii ebadiskreetse küsimu-sega esile. Sest temataoliselt ujedal ja tabamatul mehel võis olla tema ainevaliku taga kõrvalhindaja jaoks ootamatuidki põhjusi. Mingi seletuse olin endale hüpostaseerinud, aga selle kontrol-limiseni ei jõudnud. See tähendab temapoolse seletuseni, et ta oleks ju saanud Eesti-aine juurde asuda üksnes siis, kui ta oleks pääsnud sellele mitte ainult ürikuis, vaid ka esemeis ja ruumis, lõhnades ja faktuuris vahetult ligi. Kui tal oleks olnud vähemalt teadmine, et ta v õ i b pääseda sellele ligi. Nagu ta Palestiinasse ja Itaaliasse ja Provence'i ja Hispaaniasse igale poole pääses, aga

Tartusse või Paadermaale ei pääsenud. Sest parimalgi juhul oleks Julgeolek seiranud seal iga ta sõna ja sammu. Nii et ta oli keelanud kodumaale sõitmise ise endale ära. Kui sammu, mida kui mitte teised, siis igatahes ta ise oleks võinud tõlgendada kompromissiks kurjuse impeeriumiga. Tema keeldumist kodumaale külla sõita ei hakanud ma meie vaevu-tutvuse juures koguni puudutama. Kuusikuga kui mulle hoopis lähedasema mehega olime meie Helsingi-kohtumiste aegu sel teemal ammu põhimõttelist raginat ragistanud:

„Ei-ei, saa aru, Jaak: k e e g i peab ka põhimõtteline pagulane olema!”

„Kuule – sul on seal kaheksakümneaastane ema –”

„Ema võib sõita siia. Ma olen teda korduvalt kutsunud. Ma kannan kõik kulud. Aga kui mina hakkaksin tema juurde sõitmiseks nõukogude asutustelt luba taotlema, tähendaks see – ja-ja, küll ainult teatud määral, aga sel teatud määral siiski *vaieldamatult* nende asutuste ja see on nõukogude võimu tunnustamist Eestis! Kas sa ei saa sellest aru?!”

Võibolla ma isegi sain. Aga kas tema siis ei mõistnud, mis mina talle ütlesin:

„Kuule – ma istusin ka sakslaste ajal kinni. Sa tead seda. Mu ema taotles luba ja käis mind Ravassaare laagris vaatamas – kas ta poleks tohtinud seda teha? Sest see oli kompromiss Hitleriga?! Ükski mõistlik inimene poleks ju saanud seda väita!”

Ise olin ma helistanud professor Karlingile. Tema oli tollal veel väga värske, väga rõõmus, väga liikuv väike mees, peaaegu et muutumatu neist kaugeist päevist saadik, kui ta oli Tartu ülikoolis kunstiajalugu õpetanud ja iga humanitaariatudeng oli teda nägupidi tundnud. Ja mu teise Stokholminädala alguseks oli ta juba saatnud mulle Kungsholmenile pataka valguskoopiaid – Muuseas, valguskoopiad, ükskõik millest, kujutasid endist tollal

meie jaoks ju peaaegu et asju, mida me vaata et ei tohtinud õieti puudutada... Sest lihtkodanikele sisendatud nõukogulikku kujutlust mööda võis tehnika, millega need valmistati, olla – peale NKVD enese – veel ainult Luure Keskvalitsusel olemas. Minu valguskoopiad olid Karlingi poolt ülikoolis teha lastud ning sisaldasid neli-viis entsüklopeediaartiklit ning mõned lühiuurimused Georg Stiernhielmi kohta. Pluss tema „Herkulese” teksti. Mulle oli kunagi jäänud silma ja meelde Strindbergi enamvähem unustatud novell Stiernhielmi Tartusse-pagendamise motiiviga kuninganna Kristina poolt. Selle ajal olin hakanud mõtlema uurimusest selle rootslaste luulesuuruse ja nurgakiviklassiku üle, nimelt tolle tema elulõigu üle, kui ta oli Tartu Õuekohtu liige ja Vasula mõisahärra. See tähendas aastaid 1630 kuni 1656. Nüüd, 1969, püüdsin hankida siin tema kohta põhjalikumaid andmeid.

Olin Elmari poja, s.t noore Väliisoni korterist helistanud veel mõnelegi endisele või uuemale sõbrale. Ja mõnedki olid helistanud siia mulle. Mäletan, sel septembrilõpu õhtupoolikul istusin seitsmendal majakorral paikneva korteri rõdul, korvtoolis, ja vaatasin üle uskumatult tip-top linnakatuste Stadshuseti poole, mis seisis Mälari vasekarva peegli kohal, ja siis jälle „Herkulese” heksameetreisse siinsamas punutud jalgadega rõdulaual. Ning mõtlesin: kas suudan oma nii pealiskaudse keeletundmise juures närida end läbi selle unustatud ning juba ammu ka pentsikuks tajutud teksti – kui kuulsin, et toas helises telefon.

Läksin tuppa ja võtsin toru. Eaka mehe pisut karvase kontuuriga hääl küsis eesti keeles:

„Kas härra Jaak Sirkel?”

„Jaa –”

Kuulsin viivu jooksul helistaja kergelt kahisevat hingamist – nagu oleks ta vajanud jätkamiseks hoovõtuhetke:

„Siin on Juhan Tarma. Kui mu nimi tuleb teile veel meelde –”

Ma hüüdsin õhinal: „Muidugimõista – härra Tarma – kuidas siis teisiti –”

„Kuulge,” rääkis vana mees – „mul oleks väga hea meel ajada teiega juttu. Üle kui pika aja see siis on –? Üle veerandsaja aasta – Ja mitte ainult põgusalt. Vaid kohe pikalt. Kui teil pole midagi selle vastu –”

„Härra Tarma – te võite ju arvata, et otse vastupidi –”

Tema rääkis: „Aga ma ei saa praegu teie poole tulla. Ei-ei, mitte vanaduse pärast. Kuigi ma olen ju kaheksakümmend üks täis. Aga ma võimlen ja teen üldse *hälsoidrotti*. Nii et ma olen veel üsna heas vormis. Aga praegu on mul see neetud Hongkongi gripp kallal, mis siin parasjagu möllab. Nii et ma ei söanda ka teid endale külla kutsuda –”

Mina ütlesin: „Härra Tarma, mina jään Stokholmi veel pea-aegu kaheks nädalaks. Helistage mulle, kui teie gripp on möödas. Ja ma astun teile sobival ajal teie poole sisse.”

„Väga armas. Nägemiseni.”

Panin toru hargile ja pigistasin silmad momendiks kinni. Siis tõin oma Stiernhielmi-paberid rōdulaualt tuppa kirjutuslauale tagasi. Ja sinna tagasi ka raskest kollasest klaasist tuhatoosi, mille olin võimaliku tuulehoo puhuks valguskoopiaile asetanud, kui need rōdulaual lesisid. Tuhatoosiga manipuleerimine tõi mulle meelde, et mu suitsetamisest loobumine polnud üldsegi seotud mingi psüühilise krambiga ega mingite iseendale antud tōotustega, ning et noore Välissoni baarikapis oli poolik pakk mentoolimaitselisi „Salem”-sigarette.

Panin sigareti põlema ja istusin pehmesse pōrlevasse tugi-tooli laia akna alla, mis avanes üle katuste otse Mälarile, mille vasksesse taevapeegeldusse olid ilmunud justnagu malmjad sinakate kõhtudega pilvehobused.